

Η «ΤΑΞΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ» ΚΑΙ Η «ΤΑΞΗ ΤΩΝ ΖΟΡΜΠΑΔΩΝ»:

Οι Θεσμοί της Λαοκρατίας στη Λαϊκή Μνήμη

Της Ρίκη Βαν Μπουσχότεν

Εισαγωγή

Με ιδιαίτερη χαρά βρέθηκα στην καρδιά της Ευρυτανίας, γενέτειρα των θεσμών της λαϊκής αυτοδιοίκησης και της λακής δικαιοσύνης, για να μιλήσω για αυτό το εξαιρετικά ενδιαφέρον, αλλά και σε μεγάλο βαθμό άγνωστο θέμα. Σε λίγα χιλιόμετρα απόσταση από το Καρπενήσι, στο χωριό Κλειτσό, τα τοπικά στελέχη του ΚΚΕ Γεωργούλας Μπέικος, Στέφος Θάνος και Δημήτρης Μπακόλας έρριξαν τις πρώτες βάσεις αυτού του συστήματος που θα γίνει γνωστό στο στόμα του λαού ως «λαοκρατία» και θα θεωρηθεί από μια μεγάλη μερίδα των ελληνικών αγροτών ως πρότυπο της μετακατοχικής Ελλάδας. Οι θεσμοί αυτοί δίνουν και το εύρος του κοινωνικού περιεχομένου που απέκτησε ο αντιστασιακός αγώνας στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα η Εαμική περίοδος να σημειώσει μια τομή στη νεοελληνική ιστορία. Πουθενά αλλού στην Ευρώπη η αντίσταση κατά των κατακτητών συνοδεύτηκε από μια κοινωνική επανάσταση τέτοιας εμβέλειας, τόσο στο επίπεδο των δομών, όσο και σε εκείνο των νοοτροπιών. Είναι ακριβώς αυτή η πτυχή που τράβηξε το ενδιαφέρον μου κατά τη γνωριμία μου με τη νεοελληνική ιστορία. Διαπιστώνω όμως είκοσι χρόνια αργότερα, ότι η κοινωνική διάσταση αυτή εξακολουθεί να βρίσκεται, αν όχι στο σκοτάδι, τουλάχιστο στο ημίφως. Εκτός από το συναρπαστικό βιβλίο που έγραψε ο ίδιος ο Μπέικος (1979), σχεδόν όλες οι μελέτες που έχουν γραφτεί μεταπολεμικά για τους λαοκρατικούς θεσμούς αφορούν αποκλειστικά το θεσμικό πλαίσιο του συστήματος¹. Το πώς εφαρμόστηκε στην πράξη, ποιά ήταν η επίδραση του συστήματος στην κοσμοθεώρηση των απλών αγροτών, τί είδος συγκρούσεις προκάλεσε και τέλος, τί συγκράτησε σήμερα η λακή μνήμη για την εμπειρία αυτή, αποτελούν μια λευκή σελίδα στην ιστορία της Εθνικής Αντίστασης.

Στο άρθρο αυτό θα φωτίσω μερικές από τις πτυχές αυτές με βάση προφορικό και γραπτό υλικό. Ένα μικρό μέρος του υλικού αυτού αφορά τα χωριά της Ευρυτανίας, όπου πήρα λίγες συνεντεύξεις το 1983 στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου (Van Boeschoten 1991). Το μεγαλύτερο μέρος προέρχεται από την περιοχή των Γρεβενών, όπου πραγματοποίησα μακροχρόνια επιτόπια έρευνα στην ευρύτερη περιφέρεια του χωριού Ζιάκα, με 80 συνεντεύξεις². Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η επιτόπια έρευνα σε περιορισμένο χώρο είναι απαραίτητο εργαλείο για την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων που αποτέλεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι θεσμοί. Οι μελέτες που έγιναν έως τώρα επί το πλείστον αγνόησαν το πλαίσιο αυτό, και επομένως δίνουν μια ελλιπή εικόνα της τότε κατάστασης.

Προτού προχωρήσω στο κύριο θέμα της εργασίας αυτής, χρειάζεται να κάνω μια διευκρίνιση σχετικά με τη λειτουργία της λαϊκής μνήμης: στη γενική οικονομία των συνεντεύξεων, η πλειοψηφία των αφηγητών, τόσο στην Ευρυτανία, όσο και στα Γρεβενά, έδωσε πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα στις εμπειρίες του εμφυλίου πολέμου σε σύγκριση με την αντιστασιακή περίοδο (Van Boeschoten 1994). Το θέμα επισήμανε πρώτη η Anna Collard (1989) σχετικά με την Ευρυτανία. Κι όμως οι περισσότερες μαρτυρίες της αντιστασιακής περιόδου, τόσο από συμπαθούντες, όσο και από αντιπαθούντες του ΕΑΜ, μιλούν για τον μεγάλο ενθουσιασμό που προκάλεσε στην ύπαιθρο η εφαρμογή των θεσμών. Θα πρέπει άραγε να συμπεράνουμε ότι μια τόσο έντονη εμπειρία έχει εκδιωχθεί από τη μνήμη; Κι αν συνέβη αυτό, πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε αυτό το φαινόμενο; Στο τέλος της εργασίας αυτής θα επανέλθω στο ερώτημα αυτό. Προς το παρόν αρκεί να αναφέρω ότι το δικό μου υλικό δεν μου επιτρέπει να συμπεράνω, ότι οι συνομιλητές μου «ξέχασαν» ή «αποσιώπησαν» το όλο θέμα της λαοκρατίας, όπως φαίνεται να έγινε στο χωριό, που ερεύννησε η Αγγλίδα ιστορικός. Αν και η μνήμη της αντιστασιακής περιόδου «επικαλύφθηκε» από την μετέπειτα οδυνηρή εμπειρία του Εμφυλίου, οι συνεντεύξεις δίνουν μια αρκετά πλούσια εικόνα του τρόπου εφαρμογής του

συστήματος και του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Σημαντικό είναι επίσης ότι η μνήμη της περιόδου αυτής διαφέρει ανάλογα με την ηλικία: η γενιά των Επονιτών κατά γενικό εικόνα συγκράτησε καλύτερα τις εμπειρίες της στο διάστημα αυτό και μίλησε με μεγαλύτερο ενθουσιασμό για τα επιτεύγματα του συστήματος. Αυτό οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στο γεγονός, ότι η συμμετοχή τους στον αγώνα σηματοδότησε ταυτόχρονα και μια απελευθέρωση από τη γονική εξουσία, σε μια συχνά γιορτινή ατμόσφαιρα, κατά τρόπο που θα μπορούσε, τηρουμένων των αναλογιών, να παρομοιαστεί με τις εμπειρίες της δικής μου γενιάς, της γενιάς του 1968.

Πορεία προς τη λαοκρατία

Προτού καταπιαστούμε με τη λειτουργία των λαοκρατικών θεσμών μετά την εδραίωση της νέας υποδομής του ΕΑΜ στην Ελεύθερη Ελλάδα, θα πρέπει να αναφερθούμε εν συντομία στις διαδικασίες που οδήγησαν στη δημιουργία των δομών αυτών. Για λόγους θεωρητικούς είναι σημαντικό να διακρίνουμε ανάμεσα στις πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται από τα πρώτα αντάρτικα τμήματα και εκείνες που αναλαμβάνονται από τους ίδιους τους κατοίκους των χωριών, αν και στη λαϊκή μνήμη η διάκριση αυτή δεν είναι πάντα τόσο σαφής.

Η περίοδος πριν από την εδραίωση της Εαμικής εξουσίας, η οποία χρονολογείται στην περιοχή αυτή από την άνοιξη του 1943, χωρίζεται σε δύο υποπεριόδους: το διάστημα από τον Αλβανικό Πόλεμο μέχρι την εμφάνιση των πρώτων αντάρτικων τμημάτων, το φθινόπωρο του 1942, και το διάστημα που μεσολαβεί από τις πρώτες ένοπλες συγκρούσεις μέχρι την απελευθέρωση της Καρδίτσας και των Γρεβενών το Μάρτη του 1943 και τη γέννηση της «Ελεύθερης Ελλάδας του βουνού».

Στο διάστημα αυτό διαμορφώνονται οι πρώτες ρωγμές στους παραδοσιακούς πολιτικούς και κοινωνικούς μηχανισμούς³. Ήδη ο πόλεμος της Αλβανίας έδωσε στους χωρικούς της Πίνδου, μαχητές και άμαχο πληθυσμό, μια εμπειρία συλλογικής δράσης με νικηφόρο αποτέλεσμα. Το αίσθημα της αυτοπεποίθησης που

προέκυψε από την εμπειρία αυτή, συνδυάστηκε συχνά με ένα αίσθημα περιφρόνησης προς την υψηλή ηγεσία του στρατεύματος, την οποία πολλοί μαχητές κατηγορήσαν για προδοσία (Πρβλ. Μαργαρίτης 1993: 47, 51-54). Αργότερα το ίδιο αίσθημα θα επικρατήσει απέναντι στην εξόριστη κυβέρνηση του Καΐρου.

Σε σύγκριση με την Αθήνα, οι άμεσες επιπτώσεις της Ιταλικής Κατοχής άργησαν να φανούν στην ύπαιθρο. Και αυτό οφείλεται ότι, παρά την παράλυση των κρατικών μηχανισμών (π.χ. στη μεταφορά τροφίμων), ο αγροτικός πληθυσμός της ορεινής Ελλάδας μπόρεσε να ενεργοποιήσει και να αναπτύξει παραπέρα παράλληλους μηχανισμούς που ήδη διέθετε. Έτσι αναπτύχθηκε στο έπακρο η ανταλλαγή είδος με είδος και η μεταφορά τροφίμων κατά μήκος της Πίνδου, καθώς και η εκχέρσωση ακαλλιέργητων εκτάσεων (Πρβλ. Μαργαρίτης 1993: 145). Είναι φανερό ότι οι λύσεις αυτές δεν ήταν ατομικές, αλλά προϋπέθεταν κάποια μορφή συλλογικής οργάνωσης. Είναι στο πλαίσιο αυτό που πρέπει να κατανοήσουμε πρωτοβουλίες όπως εκείνη για τη δημιουργία της «Επιτροπής Επίλυσης Προβλημάτων» στο Κλειτσό, τον Αύγουστο του 1941 (Μπέικος 1979 I, 169-199). Ήδη στη περίοδο αυτή δημιουργούνται τα πρώτα φαινόμενα κοινωνικής αλληλεγγύης προς τα πιο άπορα μέλη της τοπικής κοινωνίας, τα οποία θα αναπτυχθούν αργότερα πλέον οργανωμένα στα πλαίσια της Εαμικής «Εθνικής Αλληλεγγύης».

Τα πράγματα αρχίζουν όμως να σφίγγουν από τις αρχές του 1942. Αυτό οφείλεται σε δύο κυρίως φαινόμενα: στις προσπάθειες των δυνάμεων Κατοχής, συχνά με τη βοήθεια Ελλήνων συνεργατών, να συγκεντρώσουν σημαντικό μέρος της παραγωγής, μεταφορικά ζώα και οπλισμό, και δεύτερο στη μεγάλη έξαρση της ζωοκλοπής και της ληστείας. Θα πρέπει να σταθούμε λίγο στο δεύτερο αυτό φαινόμενο. Τόσο στην Ευρυτανία, όσο και στα Γρεβενά η ληστεία αποτέλεσε ενδημικό φαινόμενο με μακρόχρονη ιστορία. Οι περισσότερες ληστούμοριες είχαν εξαφανιστεί πριν από τη δικτατορία του Μεταξά, χάρη κυρίως στα κατασταλτικά μέτρα του Βενιζέλου. Η ζωοκλοπή όμως εξακολούθησε να αποτελεί καθημερινό σχεδόν φαινόμενο, σε τέτοιο βαθμό που ένας άντρας δύσκολα θα έβρισκε νύφη, αν δεν

είχε κλέψει ο ίδιος (Μπέικος 1979 I: 39). Αμέσως μετά την κατάρρευση του μετώπου άρχισαν να δραστηριοποιούνται παντού ομάδες ζωοκλεπτών. Στην περιοχή των Γρεβενών έκλεβαν ολόκληρα κοπάδια, τα οποία μετέφερναν προς άλλες περιοχές και τα πουλούσαν εκεί. Μερικοί έκαναν και λαθρεμπόριο όπλων και συνεργάζονταν με τους Ιταλούς. Αρκετοί είχαν ληστρικό παρελθόν στην προπολεμική περίοδο.

Για την αντιμετώπιση των δύο αυτών προβλημάτων ενεργοποιείται η συλλογική δράση, με ή χωρίς τη βοήθεια των πρώτων πυρήνων αντιστασιακών, που ήταν επί το πλείστον καταδικώμενοι από τους Ιταλούς, κομμουνιστές. Πολλά χωριά αρνήθηκαν να παραδώσουν την παραγωγή τους στους Ιταλούς και αρκετά απ' αυτά τιμωρήθηκαν στη συνέχεια. Ως προς τη ζωοκλοπή, είναι γνωστή η αμείλικτη στάση του Άρη Βελουχιώτη στον τομέα αυτό: αφού εκτέλεσε μερικούς ζωοκλέπτες για παραδειγματισμό, η ζωοκλοπή κόπηκε με το μαχαίρι. Στο χωριό Ζιάκας Γρεβενών, το οποίο κατάφερε να διατηρήσει την ενότητά του σε όλη την πολεμική περίοδο χάρη στην ικανότητα και τη σοφή στάση των τοπικών ηγετών του, τα δύο αυτά προβλήματα λύθηκαν χωρίς αιματοχυσία, χωρίς την παρέμβαση ανταρτών, με την αυτοοργάνωση και μόνο των κατοίκων. Ας ακούσουμε τώρα το δάσκαλο Βασίλη Γκανάτσιο, μετέπειτα γνωστός ως «καπετάν Χείμαρρος» να μας πει πως λύθηκε το πρόβλημα της ζωοκλοπής:

«Ο Χρήστος ο Ράμμος από το σπήλαιο, μόλις επικράτησε η Κατοχή, είχε μια παρέα και κλέβανε ζώα. Και έκλεψε ο Ράμμος ένα μουλάρι από το χωριό μας. Εμείς όμως στο χωριό πήραμε μέτρα. Τον έσφιξα το Ράμμο και τους συγγενείς του. Τους είπα: "πρέπει να του πείτε να πάει να το φέρει, γιατί αλλιώς έχουμε κι εμείς όπλα, δεν θα τον αφήσουμε έτσι να κλέβει". Τον υποχρέωσαν και πήγε, το ξανάκλεψε ή το ξαναγόρασε το μουλάρι και τόφερε και τ' αμόλυσε στην περιοχή του χωριού. Εμείς τότε αμέσως από το '41, όταν είδαμε αυτή την κατάσταση, επειδή δεν υπήρχαν εξουσίες κρατικές, οι οποίες να φροντίζουν για την ασφάλεια των κατοίκων και για τις περιουσίες τους, αμέσως οργανώσαμε ομάδες στο χωριό, οι οποίες περιπολούσανε τη νύχτα

σ' όλη την περιοχή του χωριού. Με όπλα. Είχαμε πει στα παιδιά που είχαμε οργανώσει: "Βρήκατε ζωοκλέφτη, θα τον σκοτώνετε επί τόπου, χωρίς διαδικασία, χωρίς τίποτα!". Κι αυτό συνετέλεσε άμέσως να σταματήσουν, γι' αυτό και πήγε ο Χρήστος Ράμμος και έφερε το μουλάρι πίσω. Και δεν παρουσιάστηκε κανένα κρούσμα στο χωριό το δικό μας. Αυτό το σύστημα επεκτάθηκε έπειτα και στ' άλλα τα χωριά. Το οποίο επικράτησε θαυμάσια και είχαμε μια ιδανική τάξη στα χωριά»⁴.

Θα ήθελα να τονίσω εδώ ότι, όπως φαίνεται από το απόσπασμα αυτό, ευθύς εξ αρχής η πρώτη αυτή μορφή αυτοοργάνωσης, προτού ακόμα εμφανιστεί επίσημα το ΕΑΜ στο χωριό, έγινε αντιληπτή ως μια δομή η οποία έμπαινε στη θέση των κρατικών μηχανισμών που είχαν παραλύσει. Το δε σταμάτημα της ζωοκλοπής θεωρήθηκε τόσο σημαντικό, που οι περισσότεροι από τους συνομιλητές μου συγκράτησαν αυτό το στοιχείο ως το πιο σπουδαίο επίτευγμα των λαοκρατικών θεσμών. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι, όταν το σύστημα είχε πια κωδικοποιηθεί, η ζωοκλοπή εξαιρόταν από την αρμοδιότητα των θεσμών αυτών και δικαζόταν από στρατοδικεία.

Όταν εμφανίζονται οι πρώτες αντάρτικες ομάδες στα χωριά, προτού ακόμα συγκρουστούν με τις δυνάμεις Κατοχής, αρχίζουν να βάζουν τάξη. Το σκηνικό είναι παρόμοιο σε όλη την Ορεινή Ελλάδα: διαλύουν αστυνομικά τμήματα, τιμωρούν συνεργάτες των κατακτητών και ληστές, σπάνε τις αποθήκες με τή σοδειά που προορίζεται για τους Ιταλούς και τη μοιράζουν στους κατοίκους, βγάζουν λόγο στην πλατεία για τους σκοπούς του ΕΑΜ και στη συνέχεια προτείνουν στους κατοίκους να εκλέξουν λαϊκές επιτροπές για τη διοίκηση του χωριού και την οργάνωση του αγώνα.

Ο Καπετάν Νικηφόρος (Δημ. Δημητρίου) περιέγραψε ως εξής τη δράση της πρώτης ανταρτοομάδας που περιόδευσε την περιοχή του Καρπενησιού το φθινόπωρο του 1942, με επικεφαλής τον ίδιο, τον Πελοπίδα και τον Άρη Βελουχιώρη:

«Στο κάθε χωριό φτάνοντας πρώτα λέγαμε τραγούδια. Ύστερα γινόταν η ομιλία. Στην ομιλία πρώτα λέγαμε για τον αγώνα.

Κατόπιν πως πρέπει να οργανωθεί η ζωή του πληθυσμού. Ρωτούσαμε το συγκεντρωμένο κόσμο, αν θέλουν τον πρόεδρο πούχαν. Πάντοτε η οργάνωση μας είχε από πριν κατατοπίσει. Ευχαριστιόταν μεγάλη ευχαρίστηση ο κόσμος βλέποντας πόσο ξέραμε τις υποθέσεις τους και πόσο δίκαια και εύστοχα ενεργούσαμε. Αν ήταν καλός ο πρόεδρος, αγαπητός στον κόσμο, έμενε ο ίδιος. Αν δεν ήταν, κάναμε εκλογές. Φωνάζαμε να συγκεντρωθεί όλο το χωριό και να πούν ελεύθερα τη γνώμη τους, ποιόν ήθελε ο καθένας για πρόεδρο(...) Υστερα διάβαζε ένας αντάρτης ένα-ένα τα ονόματα τους υποψηφίους και στο κάθε όνομα όσοι τον θέλανε σήκωναν ψηλά τα χέρια».

(Δημητρίου 1965 Α:380)

Το τμήμα του Νικηφόρου, εκτός από το Κοινοτικό Συμβούλιο, οργάνωνε και διάφορες άλλες επιτροπές και συμπλήρωνε την οργάνωση του ΕΑΜ. Επίσης δημιουργούσε παντού μια πρώτη μορφή λαϊκής δικαιοσύνης:

«Κατόπιν γινόταν άλλη ψηφοφορία να βγούνε οι λαϊκοί δικαστές. Και μιλάγαμε σ' όλο τον κόσμο, ότι αποστολή της λαϊκής δικαιοσύνης είναι να λύνει γρήγορα, δίκαια και αδερφικά τις διαφορές των πολιτών, να βοηθήσει να αναπτυχθεί το πνεύμα του αλληλοσεβασμού ανάμεσά τους, ότι η γραμμή της πρέπει νάναι γραμμή τίμιου και ελεύθερου συμβιβασμού ανάμεσα στους αντίδικους και θαρρετά οι φταίχτες να παραδέχονται το λάθος τους. Θα έβαζαν και ποινές όπου δε γινόταν αλλοιώς». (ό.π.).

Στην πρώιμη φάση αυτή όμως δικαστές ήταν οι ίδιοι οι καπεταναίοι:

«Όσες υποθέσεις βρίσκαμε δημιουργημένες ή χρονιασμένες, τις δικάζαμε οι ίδιοι. Προπαντός, ήσαν υποθέσεις για αγροζημιές και υποθέσεις παλλικαριών, που είχαν σχέσεις με κοπέλλες και κατοπιν δεν θέλανε να τις παντρευτούν». (ο.π.)

Είναι λοιπόν φανερό ότι η «νέα τάξη πραγμάτων» των ανταρτών αφορούσε και θέματα που δεν είχαν άμεση σχέση με την Κατοχή. Οι αντάρτες ορθώνονται σε διορθωτές των «κακώς κειμένων» που κληρονομήθηκαν από το παρελθόν ή δημιουργήθηκαν τα πρώτα χρόνια της Κατοχής. Η δράση τους αποσκο-

πούσε και στην απονομή κάποιας στοιχειώδους μορφής κοινωνικής δικαιοσύνης και στο «σωφρονισμό» όσων εργάζονταν κατά του γενικού συμφέροντος. Τιμωρούνται ζωοκλέπτες και όπου είναι δυνατόν, αποκαθίστανται τα θύματά τους, αντικαθίστανται πρόεδροι, διευθετούνται διαφορές. Αυτό το «ηθικοπλαστικό» στοιχείο, θα παραμείνει μια από τις σημαντικότερες λειτουργίες των λαϊκών δικαστηρίων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα πρώτα μέτρα αυτά προκαλούν μεγάλο ενθουσιασμό και συμβάλλουν στην ένταξη του πληθυσμού στο ΕΑΜ. Η κατάσταση δεν ήταν όμως πάντα τόσο ειδυλλιακή, όπως την περιγράφει ο Νικηφόρος. Οι αντάρτες ήταν περαστικοί και δεν γνώριζαν πάντα πρόσωπα και πράγματα στο κάθε χωριό. Όπως λέει ο ίδιος ο Νικηφόρος, βασίζονταν στις πληροφορίες που έδινε η οργάνωση του χωριού. Στα χωριά εκείνα στα οποία η οργάνωση ήταν αδύνατη, οι τοπικοί ηγέτες δεν είχαν το απαραίτητο κύρος, ή υπήρχαν έντονες ενδοκοινοτικές συγκρούσεις, οι πληροφορίες αυτές ήταν συχνά μεροληπτικές και οι επικεφαλής των ανταρτών βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Επίσης, στην πρώτη αυτή περίοδο, ο «λαός» βρίσκεται στη θέση του αφανούς παρατηρητή, ενώ ουσιαστικός κριτής παραμένει ο καπετάνιος. Πολλά από τα προβλήματα αυτά θα λυθούν αργότερα με την εδραίωση των λαοκρατικών θεσμών, όταν με τη θεσμοθέτηση της γενικής συνέλευσης του χωριού ως κυρίαρχου οργάνου και τη στερέωση των διαδικασιών της άμεσης δημοκρατίας, η εξουσία περνάει ουσιαστικά στο σύνολο των κατοίκων.

Οι τριβές που δημιουργήθηκαν δεν οφείλονταν μόνο στην αδυναμία της τοπικής ηγεσίας, αλλά και στην ανεξέλεγκτη και σε ορισμένες περιπτώσεις αυθαίρετη συμπεριφορά ορισμένων καπεταναίων και τοπικών καθοδηγητών. Στην περιοχή των Γρεβενών ένας τέτοιος άνθρωπος ήταν ο λεγόμενος «Φίλος Γ». Ο Φίλος Γ ή Θωμάς Ιωαννίδης ήταν Πόντιος από τη Δράμα. Φανατικός κομμουνιστής, που είχε βασανιστεί επί Μεταξά. Το 1942 τον έστειλε στα Γρεβενά καθοδηγητή του ΚΚΕ η Περιφερειακή Επιτροπή του Κόμματος. Γυρνούσε με ένα κόκκινο σκούφο και κήρυσσε παντού τη «δικτατορία του. Ήταν φοβερά καχύποπτος και έψαχνε παντού συνεργάτες των Ιταλών. Ένας

από τους συνομιλητες μου τον είδε για πρώτη φορά μεταμφιεσμένο σε ζητιάνο να παρακολουθεί το σπίτι υποτιθέμενων προδοτών. Οργάνωσε αρκετά «λαϊκά δικαστήρια», τα οποία όμως δεν είχαν καμιά σχέση με τα κατοπινά γνήσια λαϊκά δικαστήρια. Στα «δικαστήρια» αυτά, έβγαζε ο ίδιος λόγο στην πλατεία του χωριού και στη συνέχεια πρότεινε συνήθως θανατική καταδίκη. Σε πολλές περιπτώσεις όμως το ακροατήριο δεν τον ακολούθησε και έτσι αναγκαζόταν να μετατρέψει την ποινή σε ένα φτύσιμο. Κι εκεί ακόμη πολλοί αρνούσαν να εκτελέσουν την ποινή. Έτσι, η επέμβαση του λαού κατάφερε να γλιτώσει ανθρώπους από μια άδικη εκτέλεση. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως, ο Φίλος Γ έκανε ανεπανόρθωτη ζημιά, απομακρύνοντας ανθρώπους από τις γραμμές του ΕΑΜ και ρίχνοντας το σπέρμα για τις μετέπειτα εμφυλιακές συγκρούσεις στην περιοχή. Μετά την απελευθέρωση των Γρεβενών, το Μάρτη 1943, κατόπιν καταγγελιών των αντιπροσώπων του ΕΑΜ από τα χωριά, η καθοδήγηση του ΚΚΕ τον απομάκρυνε από το πόστο του και τον έστειλε στην Ήπειρο.

Στην Ευρυτανία παρουσιάστηκαν παρόμοια κρούσματα με πρωταγωνιστή τον Άρη Βελουχιώτη. Ο Γεωργούλας Μπέικος, παρά την εκτίμηση που έτρεφε για την πολεμική δράση του Άρη, έχει περιγράψει με τα μελανώτερα χρώματα τις πράξεις αυτές, με αποκορύφωμα την περιπέτεια των τεσσάρων συγχωριανών του, του οποίους ήθελε να εκτελέσει ο Άρης, επειδή πίστευε (άδικα, όπως αποδείχθηκε μεταπολεμικά), ότι είχαν κλέψει σιτάρι. Τελικά, με την επίμονη επέμβαση των χωριανών, και κυρίως του γέρου δασκάλου, οι τέσσερις γλύτωσαν από σίγουρη εκτέλεση⁵. Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι θεσμοί της λαοκρατίας γεννήθηκαν από το επεισόδιο αυτό. Γυρίζοντας κατάκοπος στο σπίτι του, ο Γεωργούλας Μπέικος πέφτει σε βαθύ συλλογισμό:

«Πρέπει να βάλουμε μονομιάς φραγμό στο ζορμαλίκι και στο έτσι-θέλω, πώς; Να μην ανακατεύονται, πριν απ' όλα, οι αντάρτες στα ζητήματα του χωριού, που ούτε και τα ξέρουνε, ξενόφερτοι όπως είναι και διαβατικοί» (I: 394).

Τον προβλημάτισε ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο Άρης ανήκε στο ίδιο πολιτικό κόμμα:

«Συνεπώς και οι δύο μας τη δύναμη την έχουμε από την ίδια γεννήτρια, το ΚΚΕ. (...) με ποιά δικαίωμα εκείνος υπερβαίνει τα εσκαμμένα, παραγνωρίζει τις ευθύνες των συντρόφων του, κάνει κατάχρηση της δύναμης του κόμματος, γίνεται αυθαίρετο; Εκεινού η δύναμη τα όπλα. Τ' αλλουνού, εμένα; Η οργάνωση, βέβαια. Η οργάνωση κι ο λαός, όπως απόδειξε κιόλας ο Κλειτσός, που τον ανάγκασε να βάλει "την μάχαιρα εις τη θήκη". (...) Να λοιπόν, έτσι μπορείς να πιάσεις τον ταύρο από τα κέρατα. Έτσι θα σωφρονίσεις τους ζορμπάδες. Με το λασό!» (I: 404).

Με βάση αυτές τις σκέψεις, ύστερα από αλληπάλληλες συσκέψεις, γεννήθηκε το Δεκέμβριο 1942 ο πρώτος κωδικας Λαϊκής Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης, ο Κώδικας «Ποσειδών».

Το θεσμικό πλαίσιο

Ο Κώδικας Ποσειδών, το κείμενο του οποίου διασώθηκε, εφαρμόστηκε ως τον Αύγουστο 1943 στο χώρο των Δήμων Κτημενίων και Δολόπων. Κατόπιν εκπονήθηκαν αι άλλοι πέντε κώδικες, εν μέρει και με τη συνεργασία νομικών, οι περισσότεροι από τους οποίους όμως δεν εφαρμόστηκαν καθόλου ή εφαρμόστηκαν για μικρό μόνο χρονικό διάστημα⁶. Το βασικό κείμενο που εφαρμόστηκε είναι η διαταγή αριθ. 2929 του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ (11.12.43) με τίτλο «Διατάξεις για τη Λαϊκή Αυτοδιοίκηση και τη Λαϊκή Δικαιοσύνη». Οι διατάξεις περιλαμβάνουν 34 άρθρα για τη λαϊκή αυτοδιοίκηση και 112 για τη λαϊκή δικαιοσύνη. Η λαϊκή αυτοδιοίκηση διαρθρώνεται σε τρεις βαθμίδες (κοινοτική, επαρχιακή και νομαρχιακή) και η λαϊκή δικαιοσύνη προβλέπει εκτός από τα λαϊκά δικαστήρια των χωριών και Αναθεωρητικό και Ακυρωτικό Δικαστήριο. Το κείμενο συνοδεύεται και από εγκύκλιο στην οποία εκλαϊκεύονται οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, στις οποίες στηρίζεται και δίνονται οδηγίες για την εφαρμογή τους. Τα βασικά στοιχεία του κειμένου είναι τα εξής:

◆ Η γενική συνέλευση των κατοίκων είναι το κυρίαρχο όργανο.

◆ Οι αντιπρόσωποι είναι άμισθοι, αιρετοί και ανακλητοί και εκλέγονται με καθολική μυστική ψηφοφορία.

◆ Ισοτιμία ανδρών και γυναικών.

◆ Στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης εκλέγονται διάφορες υποεπιτροπές για τη διαχείριση επιμέρους θεμάτων: επιτροπή λαϊκής ασφάλειας, σχολική και εκκλησιαστική επιτροπή, επιτροπή κοινωνικής πρόνοιας και επισιτισμού και εξελεγκτική επιτροπή.

◆ Στα λαϊκά δικαστήρια ο βασικός σκοπός είναι η επίτευξη συμβιβασμού. Οι δικαστές δικάζουν σύμφωνα με τη συνείδησή τους, και όχι σύμφωνα με το παλαιό δίκαιο⁷. ενώ έμμεσα αποκλείεται η χρήση δικηγόρων. Η διαδικασία είναι δωρεάν.

◆ Εξαιρούνται από τα λαϊκά δικαστήρια οι υποθέσεις, εσχάτης προδοσίας, ληστείας, ζωοκλοπής και φόνου, οι οποίες εκδίζονται από στρατοδικεία. Μπορούν όμως να δικάζουν ορισμένες υποθέσεις οικογενειακού δικαίου, όπως η λύση ή ακύρωση γάμου και η υιοθεσία⁸.

◆ Προβλέπονται οι εξής ποινές: φυλάκιση, εκτόπιση, υποχρεωτική εργασία, δημόσια επίπληξη, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, πρόστιμο και αποζημίωση του αδικημένου. Ορίζεται ρητά ότι ο σκοπός τους δεν είναι η εκδίκηση, αλλά η βελτίωση του υπαίτιου.

Είναι λοιπόν φανερό ότι η άποψη που ακούγεται συχνά ότι οι λαοκρατικοί θεσμοί δημιουργήθηκαν αυθόρμητα από τον ίδιο τον λαό, είναι εσφαλμένη. Πίσω από τους κώδικες βρίσκεται μια βαθύτατα πολιτική σκέψη. Οι συντάκτες του κώδικα «Ποσειδών», αφού μελέτησαν την απόφαση της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ του 1934 και το παράδειγμα της Σοβιετικής Επανάστασης, αλλά έχοντας ταυτόχρονα υπόψη την τοπική παράδοση της τοπικής αυτοδιοίκησης στη Στερεά Ελλάδα, θεώρησαν μάλιστα τη νέα τοπική αυτοδιοίκηση σαν το έμβρυο μιας νέας επαναστατικής εξουσίας, η οποία θα κάλυπτε το κενό που άφησε η κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού (Μπέικος I: 399-493). Ταυτόχρονα όμως, μέσα στη ρευστή κατάσταση της Ελεύθερης

Ελλάδας, υπήρχαν πολλά περιθώρια για την ανάπτυξη αυθόρμητων πρωτοβουλιών και θα ήταν εξίσου εσφαλμένο να θεωρήσουμε ότι το σύστημα της λαοκρατίας επιβλήθηκε άνωθεν. Μορφές αυτοοργάνωσης δημιουργήθηκαν σε όλη την Ελλάδα, και όχι μόνο στην ύπαιθρο, ακόμα πριν κατοχυρωθούν σε νομοθετικές πράξεις. Δεύτερον, το ίδιο το νομοθετικό έργο στηρίζεται εν μέρει σε προπολεμικές λαϊκές πρακτικές και στο εθιμικό δίκαιο. Και τρίτον, τα μέλη των λαϊκών επιτροπών είχαν ευρύτατα περιθώρια διαχείρισης και ερμηνείας των νομοθετικών πράξεων σύμφωνα με τα δικά τους λαϊκά κριτήρια, τα οποία πήγαζαν με τη σειρά τους σε πατροπαράδοτες πρακτικές και στη λαϊκή σοφία που χαρακτηρίζει συχνά τα πιο σεβαστά μέλη της τοπικής κοινωνίας.

Οι λαοκρατικοί θεσμοί στην πράξη: «Ο λαός τους έδγαζε, ο λαός δίκαιζε»

Ας δούμε λοιπόν τί στοιχεία μας παρέχει το προφορικό υλικό στοιχείο σχετικά με την εφαρμογή των λαοκρατικών θεσμών. Εδώ θα στηριχθώ κυρίως στην έρευνα των Γρεβενών, γιατί, για να εκτιμηθούν σωστά τα στοιχεία αυτά, απαιτείται βαθεία γνώση των τοπικών συνθηκών. Ας ξεκινήσουμε με ένα ενδιαφέρον θέμα, το οποίο δεν καλύπτεται από τις γραπτές πηγές: τα κριτήρια επιλογής των αντιπροσώπων.

Κατ' αρχήν χρειάζεται μια διευκρίνιση: θεωρητικά προβλεπόταν η παράλληλη, αλλά χωριστή λειτουργία των δομών της λαϊκής αυτοδιοίκησης και των δομών του ΕΑΜ, όπου οι πρώτες αφορούσαν τη διαχείριση των υποθέσεων του χωριού και οι δεύτερες το συντονισμό του απελευθερωτικού αγώνα. Στην περίπτωση όμως του Ζιάκα (και φυσικά όχι μόνο εκεί) οι δύο δομές σε μεγάλο βαθμό επικαλύπτονται. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον στο ότι το σύνολο σχεδόν του χωριού είχε συνταχθεί με το ΕΑΜ και δεύτερον και κυριότερον στο γεγονός ότι, ιδιαίτερα μετά το καλοκαίρι του 1943, ο αριθμός των διαθέσιμων ανθρώπων είχε περιοριστεί σημαντικά, επειδή η πλειοψηφία των νέων προσχώρησε στον ΕΛΑΣ και εγκατέλειψε το χωριό. Ένα πρόσθετο στοιχείο ήταν ότι πολλά από τα καθή-

κοντα των δύο δομών ήταν ουσιαστικά τα ίδια. Έτσι, π.χ. η Εθνική αλληλεγγύη είχε τα ίδια καθήκοντα με την επιτροπή κοινωνικής πρόνοιας και επισιτισμού. Η δε λειτουργία της σχολικής και εκκλησιαστικής επιτροπής είχε ατονήσει στις συνθήκες του αντιστασιακού αγώνα. Το μόνο όργανο που έμεινε σαφώς εκτός της δομής του ΕΑΜ, ήταν το λαϊκό δικαστήριο.

Στο Ζιάκα εκλέχτηκαν στην επιτροπή του ΕΑΜ άνθρωποι που είχαν κύρος στο χωριό: ο παπάς, που ήταν ιδιαίτερα μορφωμένος και είχε υπηρετήσει και ως δάσκαλος, ένας γιατρός που δεν καταγόταν από το χωριό, αλλά βρισκόταν εκεί γιατί τον αναζητούσαν οι Ιτάλοι και ο οποίος έχαιρε ιδιαίτερης υπόληψης για τη συμμετοχή του στον απελευθερωτικό αγώνα το 1912, καθώς και τρεις «νοικοκυραίοι». Ο όρος «νοικοκυραίος» ήταν σχετικός, γιατί στο χωριό αυτό δεν υπήρχε μεγάλη κοινωνική διαφοροποίηση (Van Boeshoten 1993). Ανήκαν όμως σε οικογένειες που έβγαζαν περισσότερο σιτάρι απ' ό,τι χρειαζόταν και πωλούσαν το περίσσειμα. Το κριτήριο αυτό ήταν ακόμα πιο σημαντικό στην Εθνική αλληλεγγύη, στην οποία συμμετείχαν σχεδόν τα ίδια άτομα. Κι εκεί δέσποζαν οι «νοικοκυραίοι». Το σκεπτικό στο οποίο στηριζόταν η εκλογή τους ήταν διττό: πρώτον για να συνεισφέρουν και οι ίδιοι από την περιουσία τους και δεύτερον θεωρήθηκε ότι τα πιο άπορα μέλη της κοινωνίας δεν θα βρισκόταν στην κατάλληλη θέση να ζητήσουν συνδρομή από τους πλουσιότερους συγχωριανούς τους. Εδώ είχαν βαρύτητα οι παραδοσιακές αρχές της αμοιβαιότητας, σύμφωνα με τις οποίες κανένας δεν θα ζητήσει μια «χάρη» από κάποιο συγχωριανό του, αν δεν είναι σίγουρος ότι θα μπορέσει να την αντάποδώσει και με το παραπάνω.

Στο λαϊκό δικαστήριο τα σημαντικότερα κριτήρια ήταν η ηλικία, η ωριμότητα της σκέψης και η δικαία κρίση. Στο Ζιάκα ο πρόεδρος και τα μέλη του δικαστηρίου ήταν μεγάλοι στην ηλικία, με πλούσια κοινωνική πείρα και η γνώμη των οποίων ήταν ιδιαίτερα σεβαστή. Δύο από τα μέλη είχαν πάει στην Αμερική, όπου είχαν έρθει σε επαφή με το συνδικαλιστικό κίνημα. Στην επιστροφή τους πρωτοστάτησαν στο αγροτικό κίνημα μέσα από τις γραμμές του Αγροτικού Κόμματος, το

οποίο απέκτησε μεγάλη επιρροή στο χωριό κατά το μεσοπόλεμο (ο.π.) Το κριτήριο της ηλικίας ήταν σημαντικό, γιατί θεωρόταν ότι ένας νέος δεν είχε ούτε την ωριμότητα, αλλά ούτε και το δικαίωμα να κρίνει τους μεγαλύτερους τους.

Και στην Ευρυτανία τα κριτήρια ήταν παρόμοια. Ένας απλός αγρότης από τον Άγιο Νικόλαο τα περιγράφει ως εξής:

«Ο πρόεδρος του δικαστηρίου και τα μέλη ήταν αιρετοί, με παρελθόν άμεμπτο, με κύρος και με βαρύνουσα γνώμη. Όλα αυτά τα πράγματα, γιατί δεν μπορεί να είναι ο τυχών, αυτά τα πράγματα είναι υπεύθυνα»⁹.

Ένα δεύτερο θέμα είναι κατα πόσον η πράξη των λαϊκών δικαστηρίων αντιστοιχούσε στο θεσμικό πλαίσιο των κωδίκων. Η δικαστική πράξη δεν ακολουθούσε πάντα κατά γράμμα τα γραπτά κείμενα των νομοθετών. Μια πρώτη διαφορά αφορά τον τρόπο λήψης αποφάσεων. Οι εκλογές δεν γίνονταν με καθολική μυστική ψηφοφορία, αλλά με ανάταση χειρός και οι αποφάσεις έβγαιναν επί το πλείστον διά βοής. Θεωρητικά η διαδικασία αυτή ανοίγει την πόρτα στη χειραγώγηση. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις, η συμμετοχή του ακροατηρίου ήταν τόσο μαζική, που ο κίνδυνος αυτός μειώθηκε στο ελάχιστο.

«Και συμμετείχε όλος ο κόσμος στις αποφάσεις αυτές, μπορεί να ήταν και 90%. Πήγαιναν, μιλούσαν. Πες μου ποια είναι η γνώμη σου γι' αυτό, σκωνόνταν και μιλούσε, άλλος έλεγε είναι για σκοτωμό, άλλος ήθελε ξύλο. Και μετά ψήφιζαν, έλεγαν τις προτάσεις, συμφωνούσε το δικαστήριο κι έλεγαν έχουμε την προταση αυτή, υπάρχει κανένας κατά; Ποιός είναι υπέρ, ποιός είναι κατά; Ψήφιζαν. Παλαιϊκά, ας πούμε, ψήφιζαν να φύγει, ξέρω εγώ, από δω για τόσους μήνες, ή την τιμωρία τάδε»¹⁰.

Μια δεύτερη διαφορά αφορά το είδος των υποθέσεων. Ενώ οι πρώτοι νομοθέτες δίστασαν να αναθέσουν στην αρμοδιότητα των δικαστηρίων λεπτά θέματα του οικογενειακού δικαίου, όπως τα διαζύγια, η γονική εξουσία και τα κληρονομικά¹¹, η λαϊκή μνήμη έχει συγκρατήσει με ιδιαίτερη ζωντάνια την εκδίκαση τέτοιων υποθέσεων. Εκδικάστηκαν ακόμη και υποθέσεις μοιχείας, οι οποίες δεν αναφέρονται καθόλου στον κώδικα. Συνήθως οι υποθέσεις αυτές έληγαν με δημόσια επίπληξη. Αυτό έχει να κάνει

με τη βασική λειτουργία που είχαν τα δικαστήρια κατά τη γνώμη των χωρικών, η οποία σ' αυτό το σημείο συμπίπτει με τον κώδικα: «σκοπός είναι όχι η εκδίκηση, αλλά η βελτίωση του υπαίτιου». Για τον ίδιο λόγο η πιο συνηθισμένη ποινή ήταν το φτύσιμο, γιατί θεωρήθηκε ότι η συμμόρφωση του ενόχου έπρεπε να επιτευχθεί διά της ντροπής και όχι του εξαναγκασμού.

«Είχαμε βάλει και τη λαϊκή δικαιοσύνη, έβγαλε κάτι αποφάσεις, τύφλα να έχουν τα δικαστήρια τα σημερινά. Κι εκεί η Ζιάκα είχε κάτι αποφάσεις πραγματικά που ούτε οι νομικοί δεν τις έβγαζαν. Αυτοί οι απλοί άνθρωποι του χωριού. Τόσο καλά, τόσο όμορφα και τόσο δίκαια. Και το σέβονταν το δικαστήριο όλος ο κόσμος, το υπολόγιζαν πολύ και το φοβόταν, όχι το φοβόταν, αλλά το σέβονταν να μην πάει εκεί να ντροπιστεί. Τόσο πολύ είχε επιβληθεί η δικαιοσύνη. Χωρίς πίεση, χωρίς καταπίεση καθόλου. Μόνο με την πειθώ»¹².

Η θετική γνώμη που προκύπτει από το παραπάνω απόσπασμα επανέρχεται σε όλες σχεδόν τις συνεντεύξεις. Την ίδια γνώμη είχαν και ορισμένοι τοπικοί δικηγόροι, στελέχη του ΕΑΜ, οι οποίοι πήγαιναν να παρακολουθήσουν τα λαϊκά δικαστήρια, όχι με την ιδιότητα του δικηγόρου, αλλά περισσότερο από επαγγελματικό ενδιαφέρον. Ας τους ακούσουμε.

«Εγώ παρακολούθησα πολλές φορές, και επειδή με ενδιέφεραν κι ως νομικά να δω, πώς γίνεται, πώς συνεδριάζουνε, πώς αποφασίζουνε. Σήμερα μπορεί στα δικαστηρια να φωνάζουνε, εκεί δεν υπήρχε καμία τέτοια αποδοκιμασία. Στεκόνταν όλοι με προσοχή, άκουγαν τις αποφάσεις, και έλυναν όλα τα προβλήματα. Νέες διαφορές δεν δημιουργούνταν. Τις έλυναν πριν να φτάσουν στο δικαστήριο»¹³.

«Αυτός ο λαϊκός δικαστής γίνεται δικαστής μόνο όταν βγάλει από πάνω το μίσος, γιατί έχουν μίσση στα χωριά. Αυτό είναι το κακό. Ειδάλλως απενέμετο τέτοια δικαιοσύνη στα χωριά και μάλιστα σε μερικά χωριά τόσο καλά λειτουργούσαν, που δεν πίστευα κι εγώ ο δικηγόρος, πως λειτουργούσαν έτσι. Αλλά σε μερικά όμως, δεν ήμαν ικανοποιημένος. Στο Κηπουριό λειτουργούσαν καλά. Στο δικό μου το χωριό, το Μοναχίτη, δεν μπόρεσαν να λειτουργήσουν καλά. Γιατί; Ο πρόεδρος του δικαστηρίου ήταν εξαιρετικός, αλλά μερικοί δικασταί που είχανε εκλεγεί εκεί πέρα, και τα γράμματα

που ήξεραν λίγα και έβαναν το δικό τους το μίσος στην απονομή της δικαιοσύνης. Δεν ήταν μορφωμένος ο κόσμος, εκεί το αποδί-
δω. Είχε όμως το ένστικτο να αποδίδει καλά τη δικαιοσύνη, κατά
70%. Όχι 100%»¹⁴.

Η εφαρμογή των λαϊκοκρατικών θεσμών και τα κηρύγματα για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα προκάλεσαν τόσο μεγάλο ενθουσιασμό, που πολλοί δεν ήθελαν να περιμένουν την απελευθέρωση, αλλά σκόπευαν να εφαρμόσουν την ισότητα εδώ και τώρα. Αυτό διαπίστωσε και ο πρναφερόμενος Εαμικός δικηγόρος, όταν κόντεψε να χάσει τα καινούργια του παπούτσια από ένα φτωχότερο συγχωριανό του:

«Είχα αγοράσει ένα πολύ καλό ζευγάρι παπούτσια από τους Ιταλούς, στη μαύρη αγορά, γιατί πήγαινα στα περιοδεύοντα ποινικά δικαστήρια στα χωριά. Κι ήρθε ένας φίλος μου, τον οποίο εγώ τον έβαλα να γίνει αριστερός, στα 18 μου χρόνια όταν δούλευα στο χωριό. Του είχα πει ότι υπάρχει αδικία και του άνοιξα τα μάτια. Κι ήρθε αυτός ο φίλος μου να μου βγάλει τα παπούτσια από τα πόδια, να τα πάρει αυτός! Επίστευε ότι μπορούσε να μου πάρει τα παπούτσια, επειδή άλλαξε το καθεστώς. Και με μισούσε ότι ήμην δικηγόρος». (ο.π.).

Στην Ευρυτανία, όπου ήταν πολύ έντονο το πρόβλημα της γης, ο λαός, με τη συγκατάθεση των τοπικών στελεχών του ΚΚΕ, προχώρησε στην κατάληψη ορισμένων τσιφλικιών, τα οποία άρχισε να καλλιεργεί (Μπέικος I: 281, II: 166 εξ.). Η δυναμική των εξελίξεων αυτών πήγαινε όμως πολύ πιο πέρα από τα πλαίσια που προέβλεπε η ανώτερη ηγεσία του κινήματος, η οποία καταδίκασε τις πράξεις αυτές ως εξτρεμισμούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση που διηγείται ο Μπέικος, η τοπική ηγεσία έκανε πίσω και ακύρωσε την απαλλοτρίωση του τσιφλικιού. Είναι όμως γεγονός, όπως παραδέχτηκε ο Βαγγέλης Παπαδάκης (Λευτεριάς) σε παρέμβασή του στο συνέδριο αυτό, ότι «μας είχε αφομοιώσει η εξέγερση του λαού από κάτω».

Λαοκρατία και εμφύλιος

Σ' ένα τέτοιο κλίμα ριζικών μεταβολών των κοινωνικών

ισορροπιών ήταν επόμενο να δημιουργηθούν και ορισμένες συγκρούσεις. Κατ' αρχήν υπήρχαν φυσικά άνθρωποι που θεώρησαν ότι λήφθηκε άδικη απόφαση εις βάρος τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις το αίσθημα της αδικίας αυτό θα οδηγήσει το θύμα στο αντι-εαμικό στρατόπεδο, ιδιαίτερα όταν ανήκε στο ανώτερο στρώμα της προπολεμικής τοπικής ιεραρχίας. Το νέο κλίμα που διαμορφώθηκε μετά τη Βάρκιζα θα οδηγήσει ορισμένους απ' αυτούς σε πράξεις εκδίκησης. Σε άλλες περιπτώσεις όμως η σημερινή αρνητική γνώμη για τη λειτουργία των θεσμών δεν οφείλεται τόσο στη φύση των αποφάσεων που λήφθηκαν επί «λαοκρατίας», αλλά σε κατοπινά γεγονότα της εμφυλιακής περιόδου.

«Τα λαϊκά δικαστήρια ήταν της οργάνωσης. Και δίκιο νά 'χες, δεν στο 'δωνε. Δικάζαν μεν δίκαια, αλλά άμα ήταν κανονικό παράπτωμα, βάζανε κι ένα γνωστό, άιντε το συγχωρούσαν. Αν είσαι και λίγο του κόμματος ή συγγενής, θα τον υποστήριζε¹⁵.

Αυτό είναι το παράπονο ενός Ζακιώτη, που έχασε το γουρούνι του, όταν το χωριό κάηκε από τους Γερμανούς το 1944. Μετά από δύο μέρες το γουρούνι γύρισε στο σπίτι, αλλά εντωμεταξύ το είχε περιμαζέψει ένας χωριανός του ο οποίος το διεκδικούσε. Το δικαστήριο αποφάσισε να το ταϊζουν μαζί και όταν σφαχτεί να το μοιράσουν στα δύο. Ενώ αναγνωρίζει και ο ίδιος ότι ήταν δίκαια η απόφαση, κατηγορεί το δικαστήριο για μεροληψία. Αυτό έχει να κάνει περισσότερο με τα γεγονότα που μεσολάβησαν αργότερα παρά με την ίδια τη λειτουργία των δικαστηρίων. Ο άνθρωπος αυτός ήταν σχετικά ευκατάστατος, πολιτικά ανήκε στο συντηρητικό στρατόπεδο, συμμετείχε όμως ενεργά στις δομές του ΕΑΜ: ήταν διμοιρίτης του εφεδρικού ΕΛΑΣ και μέλος της Εθνικής Αλληλεγγύης. Στην αρχή του εμφυλίου συνέβη ένα δραματικό περιστατικό που τον απομακρυνε από τους συγχωριανούς του, οι περισσότεροι των οποίων είχαν προσχωρήσει στο ΚΚΕ: αντάρτες από άλλο χωριό σκότωσαν τη γυναίκα του προέδρου που έτυχε να είναι αδελφή της γυναίκας του.

Πιο σοβαρές ήταν οι περιπτώσεις στις οποίες οι αποφάσεις των λαοκρατικών θεσμών υπονόμευσαν την προπολεμική ισχυρή

θέση των «νοικοκυραίων». Αξίζει τον κόπο να επεκταθούμε λίγο περισσότερο στο θέμα αυτό: αφενός ο τρόπος που αντέδρασαν στον εμφύλιο ορισμένα στρώματα της τοπικής κοινωνίας μας δείχνει εν μέρει και τη βαθειά αλλαγή που επέφερε και στις νοοτροπίες και στις κοινωνικές πρακτικές το σύστημα της λαοκρατίας. Αφετέρου φωτίζονται καλύτερα τα κίνητρα που οδήγησαν ορισμένα μέλη της τοπικής κοινωνίας να παρουν το όπλο στο χέρι για να τρομοκρατήσουν τους πρώην Εαμίτες. Δεν θα αναφερθώ εδώ στα γενικότερα αίτια του εμφυλίου πολέμου, τα οποία σαφώς ξεπερνούν το τοπικό επίπεδο. Θέλω απλώς να επισημάνω ορισμένα στοιχεία που δείχνουν ότι η δράση των τοπικών ενόπλων ομάδων του αντιστασιακού μπλοκ αποσκοπούσαν εν μέρει και στην αποκατάσταση του προπολεμικού πλέγματος των εξουσιών. Οι τυχόν εκδικητικές πράξεις πρέπει να ερμηνεύονται και στο πλαίσιο αυτό.

Για να δείξω τί είδος συγκρούσεων μπορούσαν να προκύψουν θα αναφέρω πρώτα ένα παράδειγμα από την Φθιώτιδα: είναι η περίπτωση του Αντρέα Κατσαρού, πλούσιου νοικοκυραίου του χωριού Κομποτάδες. Αρχικά οι σχέσεις του με το ΕΑΜ ήταν καλές. Στις αρχές του 1943 έπεσε θύμα μεγάλης ληστείας: Οι ομάδες του Στάθη, Αγουρίδη και Σκαφίδα, οι οποίοι παρουσιάζονταν ως «Ελασίτες», λήστεψαν όλο το βιό του, πήραν τον ίδιο όμηρο και βίασαν και μια κοπέλλα. Μπροστά στη γενική κατακραυγή του πληθυσμού για την πράξη αυτή, το ΕΑΜ αντέδρασε με πρωτοβουλία του Άρη Βελουχιώτη. Οι δράστες συνελήφθηκαν, δικάστηκαν από έκτακτο στρατοδικείο και εκτελέστηκαν. Στη συνέχεια οι αντάρτες επέστρεψαν τα κλεμμένα αγαθά στον Κατσαρό και τον αποζημίωσαν με 155 λίρες¹⁶. Ο Κατσαρός ήταν φυσικά πολύ ικανοποιημένος από τη λύση που δόθηκε. Στη συνέχεια όμως απομακρύνθηκε από το ΕΑΜ με αφορμή μια σύγκρουση με την Κοινότητα Κομποτάδες, η οποία είχε ξεκινήσει το 1939. Το μήλον της έριδος ήταν μια πλούσια έκταση γης στις πλαγιές του όρους Οίτη, η οποία ανήκε στο Δημόσιο. Η Κοινότητα είχε αποκτήσει το δικαίωμα να νοικιάσει το μέρος αυτό, με σκοπό να το παραχωρήσει στους ακτήμονες να καλλιεργήσουν πατάτα. Ο Κατσαρός ήθελε να το νοικιάσει

μόνος του για να το εκμεταλλευθεί ο ίδιος. Ξεκίνησε ένας δικαστικός αγώνας, τον οποίο κέρδισε τελικά η Κοινότητα, αλλά ο Κατσαρός, βασιζόμενος σε προηγούμενη απόφαση, είχε ήδη αρχίσει την καλλιέργεια. Τον πρώτο χρόνο της Κατοχής, με τη μεγάλη πείνα, πήρε την πρώτη σοδειά. Στην υπόθεση μπλέχτηκαν και οι μετέπειτα ληστές του, στους οποίους ο Κατσαρός, ύστερα από εκβιασμό, υποσχέθηκε 500 οκάδες καλαμπόκι, αλλά δεν τήρησε το λόγο του. Είναι λοιπόν φανερό ότι η ληστεία του Κατσαρού ήταν και μια πράξη εκδίκησης. Η λύση που δόθηκε τελικά επί ΕΑΜ στο πρόβλημα αυτό, με απόφαση του Λαϊκού δικαστηρίου και παρέμβαση του Αρχηγείου Ρούμελης, ήταν να παραχωρηθεί η έκταση σε συνεταιρισμό, του οποίου θα ήταν μέλος και ο Κατσαρός. Κάτω από την πίεση της Εαμικής εξουσίας ο Κατσαρός αναγκάστηκε να δεχθεί τη λύση αυτή, αλλά από τότε έγινε φανατικός πολέμιος του ΕΑΜ. Το 1947 σκοτώθηκε σε μάχη με αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού¹⁷.

Ενώ η υπόθεση του Κατσαρού είναι ένα ενδεικτικό μεν, αλλά μεμονωμένο περιστατικό, η ευρύτερη έρευνα στα Γρεβενά, μας επιτρέπει να συσχετίσουμε σαφέστερα τα γεγονότα του εμφυλίου με την κοινωνική διαστρωμάτωση και να τα εντάξουμε σε μια ιστορική προοπτική. Αν και τα χωριά των Γρεβενών χαρακτηρίζονται από μια ισονομική κοινωνική δομή σε σύγκριση με τη Νότια Ελλάδα¹⁸, εντούτοις υπήρχαν ορισμένες ισχυρές οικογένειες, η δύναμη των οποίων πήγαζε από την άνω του μέσου όρου περιουσία τους, είτε την κυριαρχική ικανότητά τους. Σε αρκετές περιπτώσεις και τα δύο στοιχεία αυτά συσχετιζόνταν με το φαινόμενο της ληστείας. Ορισμένα μέλη των οικογενειών αυτών ήταν οι ίδιοι ληστές κατά την Τουρκοκρατία και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Συμμετείχαν για λίγο διάστημα και στο Μακεδονικό Αγώνα¹⁹, κατά πάσα πιθανότητα με κύριο σκοπό να πάρουν αμνηστία. Μέσα από τη συμμετοχή τους αυτή συνδέθηκαν με τη Μητρόπολη Γρεβενών και με το Γεώργιο Μπούσιο, εκπρόσωπο της επιτροπής «Αμύνης» των Γρεβενών (Τσάμης 1975: 156). Ο Μπούσιος ήταν μεγαλοκτηματίας των Γρεβενών, εκπρόσωπος των Ελλήνων στην Τούρκικη

Βουλή μετά το 1908 και μετέπειτα εκπρόσωπος του Λαϊκού Κόμματος²⁰. Κατά τον καιρό του εαμικού διχασμού οι περισσότερες από τις οικογένειες αυτές εντάχθηκαν στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Σ' αυτό συνετέλεσε και η αυστηρή πολιτική του Βενιζέλου για την πάταξη της ληστείας. Κατά τον μεσοπόλεμο πολλοί εξακολούθησαν να συνδέονται με τον άλφα ή βήτα τρόπο με το ληστρικό φαινόμενο: σπανιότερα με την προσωπική συμμετοχή τους σε ληστρικές δράσεις, συχνότερα οργανώνοντας «εκ του ασφαλούς» ληστείες και ζωοκλοπές²¹, ή παρέχοντας προστασία στους εν ενεργεία ληστές, ή ακόμα καταδιώκοντας ή σκοτώνοντας τους πρώην προστατευομένους τους. Σχεδόν όλες οι οικογένειες αυτές ήταν κτηνοτροφικές. Στην τοπική γλώσσα λέγονταν «ζορμπάδες» και όντως το «ζορμπάλικι» χαρακτήριζε την κοινωνική συμπεριφορά τους. Είναι λοιπόν φανερό ότι, όταν οι άνθρωποι αυτοί με τη λειτουργία των λαοκρατικών θεσμών αναγκάστηκαν να υποταχθούν στον έλεγχο των συγχωριανών τους, δεν ήταν ικανοποιημένοι. Αν και αρκετοί συμμετείχαν αρχικά στις αντιστασιακές οργανώσεις υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ, στη συνέχεια δημιουργήθηκε μια κίνηση να συνδεθούν με τον ΕΔΕΣ, με πρωτοβουλία του Ράμμου από το Σπήλαιο, ο ίδιος που είχε κλέψει το μουλάρι από το Ζιάκα. Η προσπάθεια αυτή απέτυχε ύστερα από ένοπλη σύγκρουση με τον ΕΛΑΣ, στην οποία σκοτώθηκε και ο αδελφός του Ράμμου. Ο Ράμμος δεν το ξέχασε αυτό, όπως και δεν ξέχασε ότι οι Ζιακιώτες τον είχαν αναγκάσει να επιστρέψει το κλεμμένο μουλάρι. Κατά τον ίδιο τρόπο ο Αλέξης Γεωργούλας, μέλος μιας παρόμοιας ισχυρής οικογένειας από τους Φιλιππραίους, δεν ξέχασε ότι το λαϊκό δικαστήριο του χωριού τον καταδίκασε γιατί δεν πλήρωνε τον τσοπάνη του και τον φυλάκισε σπίτι του για 29 μέρες. Μετά τη Βάρκιζα οι Γεωργουλαίοι (4 αδέρφια ήταν αυτοί) έπιασαν τον πρόεδρο του λαϊκού δικαστηρίου και του έκοψαν το κεφάλι.

Στον εμφύλιο πόλεμο ήταν κυρίως οι δύο ομάδες αυτές, οι Ραμμαίοι και οι Γεωργουλαίοι, που έδρασαν ένοπλα στην περιοχή με στόχο τους πρώην Εαμίτες. Κατά τη δράση τους έβρισκαν ευκαιρία όχι μόνο να εκδικηθούν ενεργειες των λαοκρατι-

κών θεσμών, αλλά και να τακτοποιήσουν παλιούς λογαριασμούς τους με ντόπιους τσελιγγάδες που έτυχε να ενταχθούν στο Εαμικό στρατόπεδο. Ανάλογη ήταν και η αντίδραση ορισμένων νοικοκυραίων, στα χωριά εκείνα όπου δεν εκλέχτηκαν στις λαϊκές επιτροπές, όπως έγινε στο Ζιάκα, αλλά εκλέχτηκαν άτομα με λιγότερο κύρος. Η αντίδρασή τους ήταν ότι «ξεσηκώθηκαν οι παρακατιανοί του χωριού».

Φαίνεται λοιπόν ότι οι λαοκρατικοί θεσμοί, αν και ως προς το θεσμικό πλαίσιο, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως μια πραγματικά επαναστατική αλλαγή, στο τοπικό επίπεδο ανέτρεψαν ως ένα βαθμό την παλιά δομή των σχέσεων εξουσίας. Γι' αυτό το λόγο αρκετοί από τους παλαιμάχους αυτούς αγωνιστές αναφέρονται και σήμερα στην περίοδο αυτή ως «καιρό της επανάστασης». Θεώρησαν την Εαμογενή αυτή δομή ως το πρότυπο της μεταπολεμικής κοινωνίας, η οποία θα βασιζόταν στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας και της ισότιμης συμμετοχής όλων στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων (Van Boeschoten 1991, 1993). Όταν απέτυχε η επανάσταση αυτή και η «τάξη του λαού» αντικαταστάθηκε και πάλι από την «τάξη των ζορμπάδων», η όλη εμπειρία των λαοκρατικών θεσμών, η οποία προκάλεσε τόσο ενθουσιασμό κατά τη λειτουργία τους, θεωρήθηκε απλώς ένα επεισόδιο στη δίνη των ιστορικών συμβάντων. Να λοιπόν μια πρώτη εξήγηση γιατί η μνήμη της περιόδου αυτής επικαλύφθηκε από εκείνη του εμφυλίου πολέμου. Μια δεύτερη ίσως σημαντικότερη εξήγηση είναι ότι η «τάξη του λαού» δεν αντικαταστάθηκε μόνο από την «τάξη των ζορμπάδων», αλλά και από εκείνη των ανταρτών και αργότερα του κομματικού μηχανισμού. Η αίσθηση ότι η επανάσταση διαβρώθηκε όχι μόνο από τα έξω, αλλά και από τα μέσα, αναδύεται έντονα από τις περισσότερες αφηγήσεις που συγκέντρωσα²². Σταμάτησαν οι συνελεύσεις, οι λαογέννητοι τοπικοί εκπρόσωποι που αναδείχθηκαν μέσα από την πράξη, αναγκάστηκαν να κρυφτούν, φυλακίστηκαν ή ανέβηκαν στο βουνό. Χωρίς τον έλεγχο από τα κάτω, επανήλθε η αυθαιρεσία, αρχικά από περαστικά αντάρτικα τμήματα, αργότερα από το μηχανισμό ασφαλείας του ΚΚΕ, το περιβόητο Α223. Μέσα στις συνθήκες αυτές και σε αμφότερα τα

στρατόπεδα η ανθρώπινη ζωή και η αξιοπρέπεια κατέστη όντως πολύ φτηνή. Δεν έχει ακόμη ερευνηθεί ποιά ήταν η επίπτωση αυτής της κατάστασης στο ηθικό των απλών μαχητών και οπαδών του Δημοκρατικού Στρατού, αλλά δεν αποκλείεται να συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην ήττα του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε ιδίως Ζέπος 1945, Καλατζής 1962, Καστρινός 1963, Γκικόπουλος 1965, Χρηστίδης 1978, Παπαστεργιόπουλος 1980, Παπαθανασόπουλος 1982, Τσουπαρόπουλος 1989, Παπαγιάννης 1990.

2. Τα πορίσματα της έρευνας αυτής θα περιλαμβάνονται σε βιβλίο που ετοιμάζω για τις εκδόσεις «Πλέθρο», με τίτλο «Ζιάκας, η Μικρή Μόσχα των Γρεβενών, 1900-1950 Van Boeschoten 1993.

4. Συνέντευξη με το Β. Γκανάτσιο, 19,12.87, υπογράμμιση δική μου.

5. Μπέικος Ι: 327-396. Ο Νικηφόρος περιγράφει το ίδιο περιστατικό σε ηπιότερο τόνο, γιατί πίστευε ότι όντως οι κατηγορούμενοι ήταν ένοχοι. Αναφέρει μάλιστα ότι «ομολόγησαν» την πράξη τους (Δημητρίου Α: 378). Η ομολογία όμως οφειλόταν στη βάναυση μεταχείρισή τους κατά την ανάκριση, πράγμα που προκάλεσε την αντίδραση των ίδιων των χωριανών που είχαν καταγγείλει την κλοπή. Όπως αναφέρει ο Μπέικος, ο πραγματικός δράστης ομολόγησε την πράξη του μεταπολεμικά προτού πεθάνει.

6. Ο «Κώδικας Στεράς Ελλάδας» εγκρίθηκε στις 8.8.1943 σε σύσκεψη προέδρων κοινοτήτων, λαϊκών δικαστηρίων και νομικών. Προηγήθηκε η Συνδιάσκεψη του ΕΑΜ Στερεάς στις 25 Μαρτίου 1943 που μελέτησε το ίδιο θέμα, με βάση τον κώδικα Ποσειδών και την εγκύκλιο Ν.Ι. του Αρχηγείου Ρούμελης του ΕΛΑΣ του Δεκεμβρίου 1942 (Παπαδάκης 1981: 119). Ο «Κώδικας Στερεάς Ελλάδας» δεν εφαρμόστηκε σχεδόν καθόλου, γιατί δύο μέρες αργότερα εκδόθηκε η Απόφαση αριθ. 6 του Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ελλήνων Ανταρτών, με συντάκτη το συνταγματάρχη του ΕΔΕΣ Γκικόπουλο. Η απόφαση 6 εφαρμόστηκε στο χώρο δράσης των οργανώσεων ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ ως τον Οκτώβριο 1943, όταν ξέσπασαν εχθροπραξίες μεταξύ των αντίπαλων οργανώσεων. Η διαταγή αριθ. 2929 του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ εκδόθηκε στις 11.12.1943 και εφαρμόστηκε σε όλη

τη χώρα, εκτός από την περιοχή ελεγχόμενη από το ΕΔΕΣ, ως τον Αύγουστο 1944, όταν εκδόθηκαν οι πράξεις 55 και 57 της ΠΕΕΑ. Υπήρχε ακόμα ένα «Σχέδιο Διατάξεων περί Λαϊκής Δικαιοσύνης» που εκπονήθηκε από Εαμικούς δικηγόρους των Αθηνών το καλοκαίρι του 1943, αλλά δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Για μια συνοπτική παρουσίαση των κωδίκων και τα σχετικά κείμενα, βλέπε Τσουπαρόπουλος 1989.

7. Η διάταξη αυτή καταργήθηκε από την πράξη 12 της ΠΕΕΑ, η οποία επαναφέρει σε ισχύ το παλιό δίκαιο και στην ουσία καθιστά άχρηστη τη λειτουργία των λαϊκών δικαστηρίων. Ύστερα από θύελλα διαμαρτυριών, η πράξη 46 του Εθνικού Συμβουλίου αναστέλλει την ισχύ της πράξης 12. Βλέπε Τσουπαρόπουλος, ό.π. σ. 79.80.

8. Η διάταξη αυτή καταργήθηκε από την πράξη 57 της ΠΕΕΑ. Η αρμοδιότητα των λαϊκών δικαστηρίων για υποθέσεις διαζυγίων ήταν επίμαχο θέμα. Ο Κώδικας Ποσειδών εξαιρεί τις υποθέσεις αυτές, γιατί, όπως εξηγεί ο Μπέικος: «Δε θέλαμε να περιπλέξουμε το Λαϊκό Δικαστήριο σε οικογενειακές διαμάχες, μήτε να βγουν στη δημοσιότητα τέτοια λεπτά ζητήματα, εκεί που τα ήθη είναι πατριαρχικά» (I: 34). Η εγκύκλιος του ΠΓ του ΚΚΕ της 28.11.43 καυτηριάζει την έκδοση αποφάσεων διαζυγίου από λαϊκά δικαστήρια ως «καταπάτηση θεσμών που πρέπει να παραμένουν σεβαστοί». Για το κείμενο της εγκυκλίου βλέπε Τσουπαρόπουλος, ό.π. σ. 50-62.

9. Γιάννης Τσιάμης, αγρότης από τον Άγιο Νικόλαο Ευρυτανίας.

10. Γιώργος Σταυράκης, ανταρτοεπονίτης από το Ζιάκα.

11. Βλέπε σημείωση 8.

12. Ζήσης Κυριάκος, δάσκαλος από το Σπήλαιο Γρεβενών.

13. Νίκος Σάρρος, δικηγόρος από το Κυπαρίσσι Γρεβενών.

14. Γιάννης Κιτσόπουλος, δικηγόρος από το Μοναχίτη.

15. Γιάννης Χαρίσης από το Ζιάκα.

16. Ανδρέας Κονδύλης από το Κλαυσί, συνέντευξη 1983 και άρθρο του ίδιου 1981. Δημητρίου 1965 Β: 108-111.

17. Βλέπε Δημητρίου Β.: 107-113. Η διήγηση του Δημητρίου βασίζεται στις πληροφορίες που του έδωσε μεταπολεμικά ο τότε υπεύθυνος του ΕΑΜ Κομποτάδων, Γιώργος Οικονόμου.

18. Αυτό ισχύει και γενικότερα για όλη τη Βόρεια Ελλάδα, βλέπε Μαυροκορδάτος 1983, Γούναρης 1990: 319.

19. Η κυριότερη δράση τους περιορίζεται στην επίθεση σ' ένα караβάνι Βλάχων, που επέστρεφαν από τα χειμαδιά (Βλ. Bridge 1976: 198) το Μάιο

του 1906. Ο Κολιόπουλος (1987: 232) επεσήμανε τη στενή σχέση των Μακεδονομάχων των Γρεβενών με το ληστρικό φαινόμενο, προσθέτοντας ότι μετά το Μακεδονικό Αγώνα ορισμένοι επέστρεψαν στη συστηματική ληστεία.

20. Για το ρόλο πρώην Μακεδονομάχων στις πολιτικές εξελίξεις της Μακεδονίας, στο πλαίσιο ιδίως του Λαϊκού Κόμματος, βλέπε Γούναρη (1990: 326).

21. Σε λαϊκή γλώσσα η κατηγορία αυτή χαρακτηρίζεται ως «πολιτικά-ντηδες» ή «μυστικοί» κλέφτες, σε αντιδιαστολή με τους «επίσημους» κλέφτες.

22. Ορισμένοι φτάνουν στο σημείο να κατηγορήσουν τους ηγέτες του κινήματος για προδοσία. Για τους περισσότερους η «διάβρωση από τα μέσα» έχει μάλλον την έννοια μιας προδοσίας των ιδανικών που αντιπροσώπευε στα μάτια τους η Εαμική περίοδος.

23. Για το θέμα αυτό βλέπε π.χ. την έκθεση που έγραψε ο Βασίλης Γκανάτσιος (Χείμαρρος) το 1986 (Ελευθεροτυπία, Αρχεία του Δημοκρατικού Στρατού, 41 και 42, 8 και 10.3.1986) και τα έργα του Θωμά Δρίτσου, ο οποίος αποτέλεσε και ο ίδιος μέρος του μηχανισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bridge, F. 1976: *Austro-Hungarian Documents to the Macedonian Struggle, 1886-1912*. Salonica: Institute for Balkan Studies.

Collard, A. 1989: Investigating «Social Memory» in a Greek Context. In: Tonkin, E., Macdonald M. Chapman, M. (eds), *History and Ethnicity*, p. 89-103. London, New York: Routledge.

Γκικιόπουλος, Κ. 1946: «Η λαϊκή δικαιοσύνη και η αυτοδιοίκηση» 1941-11, *Ιστορική Επιθεώρησης* 3.

Γούναρη, Β. 1990: Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία, *Ελληνικά* 41: 313-335.

Δημητρίου, Δ. (Νικηφόρος) 1965: *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης*. 3 τόμοι. Αθήνα.

Ζέπος, Δ.Ι. 1945: *Λαϊκή Δικαιοσύνη εἰς τας ελευθέρας περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*.

Καλατζής, Χρ. 1962: *Ιδεολογική Επιτομή της Νομοθεσίας της Εθνικής Αντίστασης, Επιθεώρηση Τέχνης* 87-88.

Καστρινός, Α. 1963: «Η λαϊκή δικαιοσύνη και αυτοδιοίκηση εις την Ελεύθερη Ελλάδα», *Ιστορική Επιθεώρησις* 1,2.

Koliopoulos, J. 1987: *Brigands with a Cause Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*. Oxford: Clarendon Press.

Κοντύλης, Α. 1981: Το «φιάσκο» των Ιταλών στο χωριό Κομποτάδες Φθιώτιδας», *Εθνική Αντίσταση* 29: 26-27.

Μαργαρίτης, Γ. 1993: Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942. Αθήνα: Ο Πολίτης.

Mavrogordatos, G. Th. 1983: *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1963*. Berkeley, University of California Press.

Μπέικος Γ. 1979: Η λαϊκή εξουσία στην ελεύθερη Ελλάδα. Αθήνα: Θεμέλιο.

Παπαγιάννης, Π. 1990: Η αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα. Από το νεοελληνικό διαφωτισμό στους «κώδικες» της Αντίστασης. Αθήνα: Νέα Σκέψη.

Παπαδάκης, Β. (Λευτεριάς) 1981: «Από το Γενικό Αρχηγείο του ΕΛΛΑΣ ατη δημιουργία της XIII Μερραρχίας», *Εθνική Αντίσταση* 28: 119-123.

Παπαθανασόπουλος, Θ. 1982: *Λαϊκό Δημόσιο Δίκαιο*. Αθήνα: Φιλιππότης.

Παπαστεργιόπουλος, Η. 1980: Η νομική φύση και το Δίκαιο της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944. Αθήνα.

Τσάμης, Π. 1975: *Μακεδονικός Αγών*. Θεσσαλονίκη.

Τσουπαρόπουλος, Θ. 1989: Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. *Ιστορική και Νομική Προσέγγιση*. Αθήνα: Γλάρος.

Χρηστίδης, Στ. 1978: «Για τη λαϊκή δικαιοσύνη και αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα», *ΑΝΤΙ* 92.

Van Boeschoten, R. 1991: *From Armatoliki to People's Rule. Investigation into The Collective Memory of Rural Greece, 1750-1949*. Amsterdam: Hakkert.

Van Boeschoten, R. 1993: The Peasant and the Party: Peasant Options and «Folk Communism» in a Greek Village, *Journal of Peasant Studies* 20/4: 612-639.

Van Boeschoten, R. 1994: «Ο πέπλος της σιωπής», *Το Βήμα της Κυριακής*, Αφιέρωμα για τα Δεκεμβριανά, 4 Δεκεμβρίου 1994: Β2-3.

Van Boerschoten, R. (υπό έκδοση): Ζιάκας, η Μικρή Μόσχα των Γρεβενών, 1900-1950. Αθήνα: Πλέθρο.